

Artikel: Van minachting tot dialoog. De Tridentijnse Mis als spiegel van de Joods-katholieke relatie na Vaticanum II

Auteur: Tom Leijenaar

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 47.4, pp. 06-14.

© 2026 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: The declaration *Nostra Aetate* (1965) promised an end to the ‘teaching of contempt’, but its realisation was thwarted for decades. This article analyses the struggle over the Tridentine Mass as a mirror of this tension. It argues that the policies of John Paul II and liturgy and the theology of supersessionism embedded within it. This compromise led to a regression that severely damaged Jewish-Catholic dialogue. Only Pope Francis forced a radical correction. With *Traditionis Custodes*, he rejected liturgical ambiguity and unequivocally chose the theology of Vatican II. Thus, the Church was finally compelled to exchange its triumphalist self-image for a model of equal dialogue, thereby liturgically anchoring the spirit of *Nostra Aetate*.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

VAN MINACHTING TOT DIALOOG

DE TRIDENTIJNSE MIS ALS SPIEGEL VAN DE JOODS-KATHOLIEKE RELATIE NA VATICANUM II

Tom Leijenaar

In 1965 leek de breuk met het antisemitische verleden van de Rooms-Katholieke Kerk definitief. Een diepgewortelde traditie, verankerd in de Latijnse mis, bleek echter hardnekkiger dan gedacht. Wat volgde was een decennialange theologische strijd die de Kerk op ramkoers bracht met haar eigen beloftes.

Eeuwenlang keek de Katholieke Kerk triomferend neer op het Jodendom. In het zuiderportaal van de Kathedraal van Straatsburg werd deze theologische realiteit letterlijk in steen gebeiteld. *Ecclesia*, de vrouwelijke personificatie van de Kerk, draagt een kroon, met een kruisstaf en kelk in elk van haar handen, terwijl *Synagoga*, de vrouwelijke personificatie van het Jodendom, geblinddoekt is, met een gebroken lans en de Thorarollen die uit haar handen vallen. Deze stenen beelden waren de visuele vertaling van het kerkelijk antisemitisme, geworteld in de *teaching of contempt*, of de leer van de minachting. De kern van deze leer was het supersessionisme. Dit is het geloof dat de Kerk het Joodse volk had vervangen, wat leidde tot eeuwen van discriminatie, vervolging en geweld.

De Shoah, het systematisch vermoorden van meer dan zes miljoen Europese Joden, dwong de Kerk tot een pijnlijk en onontkoombaar zelfonderzoek. Hoe had de leer van de minachting bijgedragen aan de cultuur waarin deze genocide kon plaatsvinden? Als antwoord op deze morele crisis kwam in 1965 de verklaring *Nostra Aetate (In onze tijd)*.¹ Dit document was een belofte van een radicale verandering. Het verwierp de godsmoordaanklacht, betreurde het anti-

semitisme en bevestigde de onherroepelijkheid van Gods verbond met het Joodse volk. Een tijdperk van dialoog leek aangebroken. Dit artikel betoogt echter dat deze belofte decennialang werd ondermijnd door een interne theologische strijd, waarbij institutioneel zelfbehoud en de angst voor verdeeldheid het wonnen van de morele noodzaak tot diepgaande hervorming.

De hardnekkigheid van de discussie over de Tridentijnse Mis, de Latijnse liturgie die de leer van de minachting belichaamde, fungeert hierbij als de centrale spiegel. Het beleid van pausen Johannes Paulus II (1920-2005) en Benedictus XVI (1927-2022) veroorzaakte een gevaarlijke regressie. Door de preconciliaire, supersessionistische liturgie te legitimeren uit een pastorale zorg voor kerkelijke eenheid, creëerden zij een theologische dubbelzinnigheid die de fundamente van de Joods-katholieke dialoog uitholde. Hun acties waren geen ongelukken, maar de onvermijdelijke uitkomst van een beleid dat de bronnen van het anti-judaïsme weigerde te bannen. Pas onder paus Franciscus (1936-2025) werd een radicale en noodzakelijke correctie afgedwongen, waarmee de Kerk eindelijk gedwongen werd haar triomfalistische zelfbeeld te verruilen voor een model van

Afb. 1: De oude Ecclesia en Synagoga
Bron: Wikimedia Commons

gelijkwaardige dialoog. Deze worsteling laat zien hoe instituties omgaan met een belast verleden en hoe moeilijk het is om vastgeroeste dogma's te herzien. Deze thematiek resoneert diep in een wereld die nog steeds worstelt met de erfenis van de Holocaust, en waarin theologische claims en historische narratieven een explosieve rol spelen in geopolitieke conflicten, zoals tussen Israël en Palestina. De omgang van de Katholieke Kerk met haar antisemitische verleden is daarmee een casestudy van de moeizame weg van minachting naar dialoog.

De noodzakelijke breuk: Vaticanum II en de *Novus Ordo*

Om de latere conflicten over de liturgie te begrijpen is het cruciaal om te zien waarom een breuk met de oude mis noodzakelijk werd geacht. De Tridentijnse Mis, de officiële verzameling van gebeden en rituelen voor de eredienst, gecodificeerd in 1570 door paus Pius V, was vier eeuwen lang de hoeksteen van de katholieke

identiteit. Het was de liturgie van een triomfalistische Kerk die zichzelf zag als de enige bezitter van de waarheid, de Ecclesia met de kroon. Het Goede Vrijdag-gebed voor de Joden was hiervan het pijnlijkste symptoom. De woorden waren geen theologische abstractie, maar vormden de liturgische verankering van het supersessionisme, waarbij het jodendom werd neergezet als een achterhaalde religie.

Laten wij bidden voor de trouweloze Joden. Dat onze God en Heer de sluier van hun harten wegneemt en dat ook zij erkennen Jezus Christus, onze Heer. Almachtige, eeuwige God. Zelfs de trouweloze Joden stoot gij niet weg van Uw barmhartigheid. Verhoor onze gebeden die wij voor de verblinding van dat volk tot U richten opdat zij het licht van Uw waarheid, dat Christus is, mogen erkennen en daardoor aan hun duisternis ontruikt worden. Door Jezus Christus onze Heer.²

Hoewel paus Pius XII de bewoordingen in 1955 licht had verzacht (van *perfidus* oftewel 'trouweloos', naar een neutraler 'ongelovig'), bleef de kernintentie ongewijzigd. De joden werden gezien als theologisch inferieur en blind; ze moesten zich bekeren om gered te worden uit hun duisternis. Deze liturgische uitdrukking van het supersessionisme was onverenigbaar geworden met de nieuwe geest van *Nostra Aetate*. De Kerk kon niet op zondag de gemeenschappelijke erfenis van het geloof met het jodendom belijden en op Goede Vrijdag bidden voor de opheffing van hun blindheid.

In de geest van het Tweede Vaticaanse Concilie voerde paus Paulus VI in 1969 een nieuwe liturgie in, de *Novus Ordo Missae* (*Nieuwe Orde van de Mis*). Dit was meer dan een update; het was een theologische heroriëntatie. In zijn apostolische constitutie *Missale Romanum* legde Paulus VI uit dat het Romeinse

Missaal moest worden aangepast aan de 'mentaliteit van de huidige tijd'. De *Novus Ordo* was ontworpen om de theologie van het Vaticanum II te weerspiegelen, inclusief de nieuwe openheid naar het jodendom. Cruciaal was de instructie om elementen 'die door de ongevallen van de geschiedenis schade hadden geleden' te herstellen.³ Dit was een directe, zij het diplomatieke, verwijzing naar het Goede Vrijdag-gebed en andere problematische anti-joodse toevoegingen uit latere eeuwen.

De nieuwe liturgie verwijderde de beledigende taal volledig en verving die voor een respectvoller gebed voor het joodse. Met de *Novus Ordo* verving de Kerk haar officiële gebed van minachting door een gebed van respect. Het leek een definitieve breuk. Paus Paulus VI hoopte dat dit nieuwe missaal zou dienen als een instrument dat getuigde van een gemeenschappelijke eenheid, een eenheid die nu ook de joodse 'oudere broeders' omvatte. Deze daad van Paulus VI vestigde de *Novus Ordo* als de liturgische norm van verandering.

Johannes Paulus II en het grote compromis: *Ecclesia Dei*

De hoop van Paulus VI zou al snel op de proef worden gesteld. De hervormingen van het Tweede Vaticaans Concilie stuitten op hevig verzet. De meest prominente tegenstander was de Franse aartsbisschop Marcel Lefebvre, die de priesterbroederschap St. Pius X (SSPX) oprichtte. De SSPX verwierp de hervormingen van Vaticanum II, inclusief *Nostra Aetate* en de dialoog met het jodendom, als een verraad aan de ware katholieke traditie. Voor hen was de *Novus Ordo* een symbool van deze ketterij, hun vaandel van verzet was de Tridentijnse Mis.⁴ Binnen deze traditionalistische beweging leefde het preconciliaire antisemitisme onverminderd voort. Eén van de bisschoppen van de SSPX, Richard Williamson, was berucht om zijn expliciete

antisemitisme en Holocaustontkenning, of zoals Christopher Hitchens het eloquent samenvatte: 'genocide no, deicide yes.'⁵

In 1988 bereikte dit conflict een breekpunt. Lefebvre wijdde tegen de expliciete wil van de paus vier nieuwe bisschoppen in, onder wie Williamson.⁶ Dit was een schismatieke daad. Johannes Paulus II stond voor een dilemma. Hij was de paus van de dialoog, de eerste die een synagoge bezocht. Maar hij was ook een paus wiens historische achtergrond als Poolse bisschop hem had geleerd dat de Kerk alleen kon overleven (tegenover nazisme en communisme) als een verenigd, monolithisch front. Hij was huiverig voor interne verdeeldheid en wilde de traditionalistische vleugel niet definitief verliezen.

Zijn antwoord kwam in de vorm van het document *Ecclesia Dei* in 1988.⁷ Dit document was een meesterwerk van compromis. Enerzijds bevestigde het de breuk. Johannes Paulus II excommuniceerde Lefebvre en de vier nieuw gewijde bisschoppen vanwege hun schismatieke daad. Anderzijds opende hij de deur voor het behoud van de oude leer. In hetzelfde document richtte hij een speciale pauselijke commissie op (mede geleid door kardinaal Ratzinger, de latere paus Benedictus XVI) met als doel het 'faciliteren van de volledige kerkelijke gemeenschap' voor diegenen die 'verbonden wensen te blijven met de Opvolger van Petrus (...) met behoud van hun spirituele en liturgische tradities.'⁸ Met andere woorden: de excommunicatie was een feit, maar de Tridentijnse Mis kreeg een officiële, zij het beperkte, plek binnen de Kerk.

Dit liturgisch compromis was geen op zichzelf staande daad. Het was een symptoom voor de gehele benadering van Johannes Paulus II. Zijn pontificaat werd gekenmerkt door grote symbolische gebaren van verandering, zoals het bezoek aan de synagoge van Rome of zijn gebed bij de Klaagmuur, die tegelijkertijd werden ondermijnd door een theologische

en historische continuïteit.⁹ Theologisch bleef Johannes Paulus vasthouden aan structureel supersessionisme. De *Catechismus van de Katholieke Kerk* van 1992, uitgebracht onder zijn gezag, noemde de Oude Wet nog steeds een voorbereiding op het Evangelie en de Nieuwe Wet de volmaking daarvan.¹⁰ Dit hield een hiërarchie in stand: het jodendom was een waardevolle, maar onvoltooide opmaat naar het christendom.

Historisch gezien was zijn document *We remember: a reflection on the Shoah* (1998) een defensieve oefening en een nog problematischer stuk dan de *Catechismus*.¹¹ Het was een manier voor de Kerk om haar handen te wassen in onschuld met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog en riep daarmee meer vragen op dan het kon beantwoorden.¹² Het document maakte een cruciaal onderscheid tussen de 'zonden van de zonen en dochters van de Kerk' en de Kerk zelf, die 'heilig' bleef.¹³ Het verdedigde expliciet het handelen van paus Pius XII tijdens de oorlog en deed de controversiële bewering dat de wortels van de Shoah buiten het christendom lagen, een bewering die historici als David Kertzer en Sergio Minerbi scherp bekritiseerden als een ontkenning van de eigen leer van de minachting.¹⁴

Gezien vanuit deze context was *Ecclesia Dei* een logische stap. Het motief van Johannes Paulus II was de zorg voor de eenheid van de Kerk. Maar dit streven naar interne continuïteit had een hoge prijs. Het compromis legitimeerde de co-existentie van twee fundamenteel tegenstrijdige theologische opvattingen. De *Novus Ordo*, de liturgie van de verandering en de dialoog, moest nu officieel een ruimte delen met de oorspronkelijke Tridentijnse Mis, de liturgie die de 'blinde' en 'trouweloze' joden belichaamde. Hij had de triomferende *Ecclesia* en de geblinddoekte Synagoga naast elkaar laten staan, in een ongemakkelijk staakt-het-vuren.

Benedictus XVI en de grote regressie: *Summorum Pontificum*

De deur die Johannes Paulus II op een kier had gezet, stond bij zijn opvolger, paus Benedictus XVI, wijd open. Benedictus, voorheen kardinaal Ratzinger, was als theoloog diep betrokken geweest bij de commissie *Ecclesia Dei*. Zijn historische rol in het Vaticaan was decennialang die van de 'bewaker van de orthodoxie' geweest, de Prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer. Dit leverde hem de bijnaam 'Gods rottweiler' op. Hij was een intellectueel die de veranderingen

"DIT LEVERDE HEM DE BIJNAAM 'GOD'S ROTTWEILER' OP"

Dezelfde ambiguïteit was zichtbaar in Johannes Paulus' strategische heiligverklaring. De heiligverklaring van Edith Stein in 1998 was pijnlijk. Stein, een Joodse filosoof die zich bekeerde en non werd, werd in Auschwitz vermoord omdat ze Joods was. Door haar als christelijke martelaar heilig te verklaren, creëerde de Kerk een narratief waarin haar dood een christelijke betekenis kreeg. Zoals Minerbi opmerkte, was de impliciete boodschap dat zij het Joodse volk hielp via het voorbeeld van de bekering.¹⁵ Het was de continuïteit van het supersessionisme, verpakt als een gebaar van verzoening.

na het Concilie met argwaan bekeek en vreesde voor een verlies aan continuïteit en doctrine. Waar Johannes Paulus II een politiek compromis zocht, zocht Benedictus een theologische en liturgische correctie terug naar de traditie.

Zijn liturgische visie was geen geheim. Ze was de logische voortzetting van de theologie die hij als kardinaal had verwoord in *Dominus Iesus* (2000). Dit document was een harde herbevestiging van de traditionele leer dat de Katholieke Kerk de unieke en noodzakelijke weg naar verlossing is.¹⁶ Voor joodse (en protestantse) gesprekspartners voelde dit

als een regressie, een terugkeer naar het supersessionisme, omdat het de impliciete boodschap zond dat het joodse verbond 'onvoldoende' was voor verlossing.

In 2007 zette paus Benedictus deze theologische continuïteit om in liturgische praktijk met het document *Summorum Pontificum*. Dit was geen kleine aanpassing; het was een liturgische en theologische aardverschuiving die een regressie inluidde. Ten eerste liberaliseerde Benedictus het gebruik van de Tridentijnse Mis volledig. Priesters hadden niet langer speciale toestemming nodig van hun bisschop om deze te vieren – de enige beperking die Johannes Paulus II had ingevoerd. Ten tweede, en theologisch veel ingrijpender, herdefinieerde hij de status van de twee liturgieën. De *Novus Ordo* (de nieuwe mis) werd de 'gewone' vorm van de Romeinse ritus. De oorspronkelijke Tridentijnse Mis werd de 'buitengewone' vorm.¹⁷ Met deze terminologie creëerde Benedictus een mogelijke terugkeer van eenieder die vasthield aan de Tridentijnse Mis. Hij stelde dat deze twee vormen van de *lex orandi* (de wet van het gebed) op geen enkele wijze tot verdeeldheid zou leiden in de geloofsleer van de Kerk, de *lex credendi* (de wet van het geloof).¹⁸

Dit was een catastrofale misrekening en een ernstige fout. Critici, waaronder de joodse gemeenschap, zagen onmiddellijk het gevaar. Door de oude mis theologisch gelijk te maken aan de nieuwe, legitimeerde Benedictus XVI de theologie achter die oude mis. De liturgie van het supersessionisme, het gebed dat (zelfs in de versie van 1962) nog steeds bad voor de bekering van de joden uit hun blindheid, was niet langer een getolereerd overblijfsel voor een kleine groep; het was nu een 'buitengewone' maar officieel goedgekeurde uitdrukking van het katholieke geloof. De desastreuze gevolgen van deze regressie lieten niet lang op zich wachten. Gesterkt door *Summorum Pontificum* en Benedictus' wens tot verzoening, zocht de SSPX toenadering.

In 2009 zette Benedictus de ultieme stap: hij hief de excommunicatie op van de vier bisschoppen die Johannes Paulus II had verbannen.¹⁹

Slechts één dag na de opheffing van de excommunicatie gaf bisschop Richard Williamson een interview op de Zweedse televisie. Hij verklaarde: 'Ik geloof dat het historische bewijs enorm ingaat tegen het feit dat zes miljoen Joden opzettelijk zijn vergast in gaskamers als een opzettelijk beleid van Adolf Hitler.'²⁰ De wereld reageerde met afschuw. De crisis was compleet. In zijn zoektocht naar continuïteit en kerkelijke eenheid had de paus een notoire Holocaustontkenner officieel teruggebracht in de volle gemeenschap van de Kerk.

Het besluit van Benedictus XVI om de excommunicatie op te heffen was niet het enige controversiële moment van zijn pontificaat. In hetzelfde jaar, 2009, zette Benedictus nog een provocatieve stap die zijn prioriteit voor continuïteit en institutionele verdediging aantoonde: hij verklaarde paus Pius XII 'eerbiedwaardig', een cruciale stap richting heiligverklaring. Dit deed hij ondanks de wijdverbreide joodse en historische bezwaren tegen Pius' publieke zwijgen tijdens de Shoah, een zwijgen dat volgens historici als Michael Phayer mede werd ingegeven door zijn angst voor het communisme, die hij als een grotere bedreiging zag dan het nazisme voor de eenheid van de kerk.²¹ Het vereren van Pius XII werd door critici gezien als een goedkeuring van deze institutionele prioriteitenstelling.

Geconfronteerd met de wereldwijde verontwaardiging over de Williamson-affaire schreef Benedictus een brief aan de bisschoppen. Deze brief was onthullend. Hij noemde de affaire een 'onvoorziene tegenslag' en gaf toe dat hij het 'internet' beter had moeten raadplegen.²² De SSPX zelf gooide olie op het vuur door te verklaren dat de critici een gouden kans vonden in de ongelukkige woorden van bisschop Williamson, maar zij weigerden

hun fundamentele afwijzing van Vaticanum II in te trekken.²³ Desondanks werd Benedictus' ware motief duidelijk toen hij de retorische vraag stelde: 'Kunnen we totaal onverschillig staan tegenover een gemeenschap met 491 priesters, 215 seminaristen, 6 seminaries (...) en duizenden lekenengelovigen? Moeten we hen terloops verder van de Kerk laten afdrijven?'²⁴

Het antwoord was duidelijk. Voor Benedictus XVI woog de continuïteit van de Kerk als instituut en het behouden van priesters en gelovigen, zelfs zij die de Holocaust ontkenden, zwaarder dan de verandering en de morele verplichting die *Nostra Aetate* had ingeluid. De Joods-katholieke dialoog bevond zich op een dieptepunt. Het beeld van de geblinddoekte Synagoga was effectief opnieuw op een voetstuk geplaatst.

Benedictus *Dominus Iesus* schreef, schreef Franciscus *Evangelii Gaudium* (2013). In dit document maakte hij de theologisch meest radicale verandering sinds *Nostra Aetate* officieel. Hij stelde ondubbelzinnig dat het verbond van God met het Joodse volk nooit herroepen is. Hij ging verder door te stellen dat 'wij het jodendom niet kunnen beschouwen als een vreemde religie.'²⁶

Deze theologie werd in 2015 versterkt door het Vaticaanse document *The gifts and the calling of God are irrevocable*. Dit was de duidelijkste Vaticaanse afwijzing van systematisch en structureel supersessionisme tot nu toe. Het document deed een uitspraak die decennia van ambiguïteit doorbrak. De Katholieke Kerk bedrijft noch ondersteunt enig specifiek institutioneel missiewerk gericht op joden.²⁷ Dit was de ultieme

"DIT WAS DE DUIDELIJKSTE VATICANSE AFWIJZING VAN SYSTEMATISCH EN STRUCTUREEL SUPERSESSIONISME TOT NU TOE"

Franciscus en de correctie:

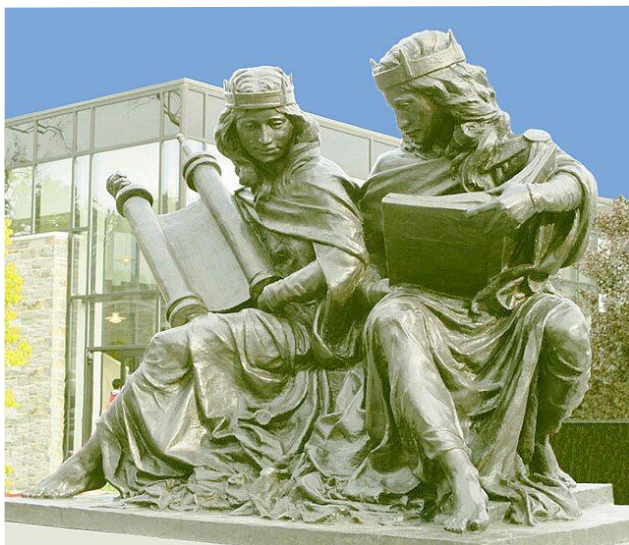
Traditionis Custodes

Paus Franciscus erfde een liturgisch en theologisch verdeelde Kerk. De verandering naar de *Novus Ordo* na Vaticanum II en de continuïteit van de buitengewone vorm van de oorspronkelijke Tridentijnse Mis bestonden niet vreedzaam naast elkaar, zoals Benedictus had gehoopt. Ze waren, zoals Franciscus later zou erkennen, de symbolen geworden van twee tegenovergestelde visies op de Kerk.²⁵ Aan de ene kant stond de Kerk van de verandering en de dialoog, aan de andere kant de Kerk van de continuïteit, die zich definieerde als tegenwicht voor de moderne wereld en *Nostra Aetate*. Het pontificaat van Franciscus markeert een radicale en noodzakelijke breuk met het beleid van zijn voorgangers.

Net als bij zijn voorgangers was de liturgische actie van Franciscus een afspiegeling van zijn theologie. Waar

theologische breuk met de 'leer van de minachting'. Als het joodse verbond geldig is, is de missie om hen te redden uit hun duisternis – precies wat de Tridentijnse Mis propageerde – theologisch onjuist. Vanuit deze theologie van gelijkwaardigheid was de liturgische continuïteit die Benedictus had gecreëerd onhoudbaar geworden. Zes jaar na de waarschuwingen van joodse leiders, zoals Noam Marans, dat de Tridentijnse Mis een uitdaging was om in de gaten te houden, besloot Franciscus dat de tijd voor compromissen voorbij was.²⁸

In juli 2021 publiceerde hij het document *Traditionis Custodes* (*Hoeders van de traditie*). Dit document was geen compromis. Het was een directe en ondubbelzinnige correctie, een complete ommekeer van het beleid van Benedictus XVI. Franciscus handelde met uiterste precisie om de regressie van *Summorum Pontificum* ongedaan te maken. Ten eerste herdefinieerde hij de status van de

Afb. 2: De nieuwe Ecclesia en Synagoga
Bron: Wikimedia Commons

liturgie. Hij schafte de tweedeling 'gewone' en 'buitengewone' vorm af. Hij decreteerde dat de liturgische boeken van Paulus VI en Johannes Paulus II (de *Novus Ordo*) de 'unieke uitdrukking zijn van de *lex orandi* van de Romeinse ritus'.²⁹ Hiermee werd de verandering van Vaticanum II opnieuw de enige en unieke vorm.

Ten tweede degradeerde hij de Tridentijnse Mis. Het was niet langer een 'buitengewone' vorm van het geloof, maar een overblijfsel dat streng gereguleerd en uiteindelijk uitgefaseerd diende te worden. Hij legde de volledige autoriteit terug bij de bisschoppen en verbood de oprichting van nieuwe groepen of parochies die de oude mis gebruikten. Cruciaal was zijn eis dat groepen die de oude mis mochten blijven vieren, de geldigheid en legitimiteit van de liturgische hervorming van Vaticanum II niet mochten ontkennen.

Franciscus' motivering was een directe kritiek op zijn voorgangers. Hij erkende dat Johannes Paulus II en Benedictus XVI hadden gehandeld om de eendracht en eenheid van de Kerk

te bevorderen. Maar, zo concludeerde Franciscus, deze poging tot pacificatie was mislukt. Het instrument van de continuïteit van de Tridentijnse Mis was uitgebuit om de verdeeldheid juist te vergroten en het Tweede Vaticaans Concilie zelf af te wijzen. De reacties waren voorspelbaar. Traditionalisten waren woedend. De SSPX noemde de theologie achter de nieuwe mis een leugen die zou leiden tot desintegratie. Maar voorstanders van Vaticanum II, zoals theoloog Massimo Faggioli, zagen de verandering als 'een van de belangrijkste pauselijke daden in de geschiedenis van de receptie en implementatie van Vaticanum II'.³⁰

Met *Traditionis Custodes* maakte paus Franciscus een duidelijke keuze. Hij koos voor de verandering van 1965 boven de continuïteit van 1570. Hij plaatste de integriteit van de conciliaire theologie, inclusief de fundamentele breuk met het antisemitisme in *Nostra Aetate*, boven de wens om traditionalistische groepen, die deze breuk verwierpen, binnenboord te houden.

Conclusie: een nieuw beeld voor een nieuwe tijd

Het narratief van de Tridentijnse Mis is meer dan een intern kerkelijk dispuut over de liturgie. Het is het verhaal van de moeizame en vaak mislukte poging van de Katholieke Kerk om de belofte van *Nostra Aetate* waar te maken. Het is de vraag of de Kerk bereid was de voortzetting van haar triomfalistische zelfbeeld, de gekroonde *Ecclesia* die neerkijkt op de geblinddoekte *Synagoga*, los te laten.

Het pontificaat van Johannes Paulus II werd gekenmerkt door compromis. Gedreven door de wens tot continuïteit van de kerkelijke eenheid, tolereerde hij een liturgie die de verandering van het Concilie direct tegensprak. Dit opende de deur voor een gevaarlijke regressie onder Benedictus XVI. Zijn pontificaat toonde aan dat de voortzetting van een preconciliaire wereldbeschouwing prioriteit kon krijgen boven de morele plichten van de post-Holocaust Kerk. De Williamson-affaire en de promotie van Pius XII waren geen ongelukken. Ze waren de onvermijdelijke uitkomst van een beleid dat de liturgische en historische bronnen van het anti-judaïsme legitimeerde. Beide pausen hielden, door hun handelen, de oude, geblinddoekte *Synagoga* symbolisch op haar voetstuk.

Het is daarom veelbetekenend dat juist paus Franciscus, de paus van *Traditionis Custodes* en *Evangeliū Gaudium*, ook de paus is die een nieuw symbool heeft omarmd. In 2015, ter ere van de vijftigste verjaardag van *Nostra Aetate*, zegende hij een nieuw beeldhouwwerk aan de Saint Joseph's University in Philadelphia: *Synagoga and Ecclesia in our time*. Dit beeld is de visuele verandering die *Traditionis Custodes* liturgisch probeert af te dwingen. In dit nieuwe kunstwerk is de hiërarchie verdwenen. *Ecclesia* en *Synagoga* zitten naast elkaar, als gelijken. Beiden dragen een kroon en beiden houden hun heilige geschriften open, niet vallend, maar

actief bestuderend. Ze kijken elkaar aan, in dialoog, alsof ze, zoals de pauselijke inscriptie luidt, 'elkaar helpen de rijkdom van Gods woord te delven.' De blinddoek is af.

De acties van paus Franciscus vormen een dubbele, beslissende beweging. Een radicale breuk met het verleden en het schetsen van een visuele toekomst. Met *Traditionis Custodes* maakt hij de Kerk liturgisch los van haar giftige erfenis door de theologie van de minachting te ontcrachten. Tegelijkertijd biedt hij met zijn zegen over het nieuwe beeld van 'Ecclesia en Synagoga in onze tijd' een concrete visie op een toekomst van gelijkwaardigheid. Deze dubbele beweging, het afbreken van oude structuren van haat en het bouwen aan nieuwe symbolen van dialoog, biedt een krachtige les die urgenter is dan ooit. In een tijd waarin religieuze claims en verdraaide historische narratieven politieke conflicten, zoals dat tussen Israël en Palestina, blijven voeden en de menselijkheid van de ander ontkennen, toont deze katholieke worsteling dat verzoening moed vereist. De moed om diepgewortelde dogma's daadwerkelijk te ontmantelen. De reis van de oude, geblinddoekte *Synagoga* naar een gelijkwaardige partner is daarmee voltooid. De verandering die in 1965 op papier werd beloofd, wordt nu, na decennia van tegenstribbelen, eindelijk zichtbaar in liturgie en steen.

Tom Leijenaar rondde in de zomer van 2025 de master Geschiedenis af aan de Universiteit van Amsterdam. Dit artikel is gebaseerd op zijn scriptie, geschreven onder begeleiding van dr. Mart Rutjes, over antisemitisme binnen de Katholieke Kerk na 1965.

Eindnoten

- 1 Paus Paulus VI, *Nostra Aetate* (28 oktober 1965).
- 2 KRO-NCRV, *Goede-Vrijdagbede voor de Joden* (geraadpleegd op 29 oktober 2025).
<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/g/goede-vrijdagbede-voor-de-joden>.
- 3 Paus Paulus VI, *Missale Romanum* (3 april 1969) paragraaf 2 en 8.
- 4 Brian Sudlow, 'The Frenchness of Marcel Lefebvre and the Society of St Pius X: a new reading', *French cultural studies* 28:1 (2017) 79-94, 79.
- 5 Intelligence Squared (15 september 2015). The Catholic Church is a force for good in the world (video), YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=JZRcYaAYWg4> (30 mei 2025).
- 6 Sean Doyle, 'The Pontifical commission *Ecclesia Dei*: purpose and competence', *The jurist* 73:1 (2013) 131-150, 131.
- 7 Paus Johannes Paulus II, *Ecclesia Dei* (2 juli 1988).
- 8 Paus Johannes Paulus II, *Ecclesia Dei*, 6a.
- 9 Edward Ranehan, *Pope John Paul II* (Chelsea House 2007) 72-74.
- 10 Paus Johannes Paulus II, *Catechism of the Catholic Church* (1992).
- 11 Paus Johannes Paulus II, *We remember: a reflection on the Shoah* (12 maart 1998).
- 12 James Rudin, 'Reflections on the Vatican's "Reflection on the Shoah"', *Cross currents* 48:4 (1998) 518-529, 519.
- 13 Sergio Minerbi, 'Pope John Paul and the Jews: an evaluation', *Jewish political studies review* 181 (2006) 15-36, 24.
- 14 David Kertzer, *The Popes against the Jews: The Vatican's role in the rise of modern antisemitism* (Alfred A. Knopf 2001) 19; Minerbi, 'Pope John Paul and the Jews', 24.
- 15 Minerbi, 'Pope John Paul II and the Jews', 20.
- 16 Steven Leonard, "'Dominus Jesus': Why this? Why now?", *Shofar* 22:2 (2004) 12-17.
- 17 Rita Ferrone, 'Anti-Jewish elements in the extraordinary form', *Worship* 84:6 (2010) 498-513, 498.
- 18 Paus Benedictus XVI, *Summorum Pontificum*, paragraaf 10.
- 19 Paus Benedictus XVI, *Letter of His Holiness Pope Benedict XVI to the bishops of the Catholic Church concerning the remission of the excommunication of the four bishops consecrated by Archbishop Lefebvre* (10 maart 2009).
- 20 BBC (2 februari 2009). Pope Under Fire (video). YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=meAoIYpupsw> (geraadpleegd op 24 mei 2025).
- 21 Michael Phayer, "'Helping the Jews is not an easy thing to do." Vatican Holocaust policy: continuity or change?', *Holocaust and genocidal studies* 21:3 (2007) 421-253, 431.
- 22 Paus Benedictus XVI, *Letter of His Holiness Pope Benedict XVI to the bishops of the Catholic Church*.
- 23 Bernard Falley, *Letter to friends and benefactors* (14 augustus 2009)
- 24 Paus Benedictus XVI, *Letter of His Holiness Pope Benedict XVI to the bishops of the Catholic Church*.
- 25 Paus Franciscus, *Traditionis Custodes*.
- 26 Paus Franciscus, *Evangelii Gaudium*, 249.
- 27 Commission for Religious Relations with the Jews, *The gifts and the calling of God are irrevocable* 6:40.
- 28 Noam Marans, 'The Pope Francis effect and Catholic-Jewish relations', 9.
- 29 Paus Franciscus, *Traditionis Custodes*.
- 30 Massimo Faggioni, 'The Limits of Traditionis Custodes', *Commonwealth magazine* (2 september 2021).